

УДК 378.095

АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПІДГОТОВКИ ПРИКОРДОННИКІВ У РЕСПУБЛІЦІ ІНДІЯ

Бхіндер Н.В., к. пед. н., доцент,
здобувач наукового ступеня доктора наук
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

У статті проаналізовано історичні передумови становлення системи підготовки прикордонників у Республіці Індія. Доведено, що система підготовки військових, які виконували функції охорони кордонів, з'явилася у ведичний період. Описано засади військової підготовки у Делійському султанаті, Могольській імперії та Сикхському царстві. Детально проаналізовано особливості підготовки прикордонників за часів Британської Індії, зокрема військовослужбовців Пенджабських прикордонних військ. Доведено, що деякі принципи актуальні й у наш час щодо підготовки прикордонників до служби на ділянках кордону, де відбуваються збройні повстання.

Ключові слова: підготовка прикордонників, вміння та навички, спеціальна підготовка, Пенджабські прикордонні війська, базова індивідуальна підготовка, тренувальний табір.

В статье проанализированы исторические предпосылки становления системы подготовки пограничников в Республике Индии. Доказано, что система подготовки военных, охранявших границы, появилась в ведический период. Описаны принципы военной подготовки в Делийском султанате, Монгольской империи и Сикхском королевстве. Детально проанализирована специфика подготовки пограничников во времена Британской Индии, особенно пограничников Пенджабских пограничных войск. Доказано, что некоторые из принципов актуальны и в наше время при подготовке пограничников к службе на тех участках границы, где происходят вооруженные столкновения.

Ключевые слова: подготовка пограничников, умения и навыки, специальная подготовка, Пенджабские пограничные войска, базовая индивидуальная подготовка, тренировочный лагерь.

Bhinder N.V. THE ANALYSIS OF FORMATION OF THE BORDER GUARDS' TRAINING SYSTEM IN THE REPUBLIC OF INDIA

The article concerns the analysis of historical requisites of formation of the border guards' training system in the Republic of India. The author has proved that the training system of servicemen who were performing the border security functions started in the Vedic period. The principles of military training in the Delhi Sultanate, the Mughal Empire and the Sikh Kingdom were described. The peculiarities of training of border guards in British India, the personnel of the Punjab border troops in particular, were analyzed in details. It has been proved that some principles are relevant nowadays to be applied within the border guards' training to protect the border sectors where border clashes and insurgencies raise.

Key words: border guards' training, skills and expertise, special training, Punjab border troops, basic individual training, training camp.

Постановка проблеми. У процесі дослідження питань, пов'язаних із порівнянням професійної підготовки прикордонників у Республіці Індія та в Україні було виявлено як певну однорідність особливостей охорони державного кордону в обох країнах, так і низку розбіжностей щодо системи підготовки військовослужбовців прикордонних відомств. Зважаючи на специфіку завдань, що стоять перед Державною прикордонною службою України, та необхідність підвищення ефективності рівня готовності українських прикордонників до виконання службових обов'язків, виникає потреба вивчити досвід професійної підготовки прикордонників зарубіжних країн, які протистоять схожим загрозам. На сьогодні Республіка Індія посідає одну з перших позицій у світовому рейтингу за рів-

нем озброєння та професійної підготовки військовослужбовців, а діяльність останніх є досить успішною. Зважаючи на той факт, що система професійної підготовки військових, зокрема і прикордонників, у Республіці Індія має давні традиції, необхідно проаналізувати її становлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз системи підготовки військових у певні історичні періоди був предметом досліджень багатьох вчених. Зазначену тему вивчали С. Анвар, С. Бангаш, А. Башам, Р. Бхадурія, Г. Бхатія, А. Бредфорд, В. Дікшітар, А. де ла Гарза, К. Гуч, Дж. Гревал, Б. Холден-Рейд, Г. Кеннеді, О. Кхаліді, Т. Мореман, Р. Каушік, Р.Н. Шарма, Р.К. Шарма, Дж. Сінгх, Г. Страчан, А. Свінсон, М. Вільямс та ін. Незважаючи на значну кількість робіт із проблеми,

результати їх аналізу переконують, що на сьогодні бракує досліджень, які б акцентували увагу на підготовці прикордонників у Республіці Індія та цілком відсутні роботи щодо творчого впровадження досвіду Республіки Індія під час підготовки прикордонників України.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити історичні передумови становлення системи підготовки прикордонників у Республіці Індія від ведичного періоду дотепер і окреслити принципи для розробки в майбутньому програми спеціальної підготовки персоналу прикордонних відомств для протидії загрозам на складних ділянках кордону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Система професійної підготовки військовослужбовців змінюється повільно та поступово, але кожна війна, кожен збройний конфлікт істотно впливають на її розвиток і стають гарантом підвищення її рівня. Кожен історичний період має свої особливості та сприяє еволюційним змінам у системі професійної підготовки військових.

Дослідження Г. Бхатія й А. Бредфорда [5; 7], пов'язані з обороною Індії, свідчить про те, що військову підготовку було започатковано у ведичний період (1100–500 рр. до н. е.). Так, А. Бредфорд зазначає, що героїчний час Стародавньої Індії змальований в епосі Рамаяна та Махабхарата, який став справжнім статутом для військових [7, с. 98]. Армія короля (раджі) за мирних часів боронила кордони держави, а у воєнні роки – воювала з ворогом. У той час пропагувався оборонний характер індійської військової школи, і війну починали тільки тоді, коли ворог атакував першим.

Г. Кеннеді зазначає, що в епосі вперше описані вміння та навички військових. Так, усі солдати і командири мали бути сміливими, вміти користуватися зброєю, їздити верхи на будь-якій тварині, досконало знати правила війська [12, с. 86 – 93]. За ведичних часів було започатковано обов'язкову службу для кожного громадянина, незалежно від його соціального статусу чи статі, яка тривала чотири роки. Цікавим є той факт, що кожного року солдат повинен був переходити на інше місце й опанувати всі військові професії того часу [5, с. 202–219]. Ми можемо стверджувати, що для військової підготовки у Стародавній Індії були розроблені певні положення, які допомагали забезпечувати готовність солдатів захищати свою державу.

326–110 рр. до н. е. в північно-західній частині сучасної Індії існувало Індо-грецьке царство, яке було південним кордоном Грецької імперії. У ті часи грецькі прави-

телі наймали на службу індійських воїнів, які обороняли південний кордон [8, с. 305]. Дж. Сінгх згадує, що у своїх працях грецькі історики зауважували сміливість і високий рівень підготовки індійських солдатів, які вирізнялися хитрістю та вмінням маскуватися. Крім того, вони зазначали, що індійці були дуже дисциплінованими й багато тренувалися [17, с. 63].

Про те, що у згаданий період значна увага приділялася підготовці військових, свідчить той факт, що у III ст. до н. е. були написані перші концепції підготовки військових в Індії – шастравидьї (із санскриту «шастра» – зброя та «видья» – навчання) і дханурведи («дханушья» – лук, «веди» – знання) [3, с. 197], положення яких широко використовували в майбутньому.

У XII ст. на території сучасної Індії з'являється Делійський султанат. Султан прагнув безпеки столиці, тому він розробив план оборони – усі війська розташовувалися вздовж двох «ліній захисту» на північному заході та північному сході. У столиці знаходилися тільки королівські охоронці та невеликий загін столичних солдатів [13, с. 82]. Тобто можна стверджувати, що першочерговим завданням Делійського султанату була охорона рубежів. Проте султани мало приділяли уваги підготовці солдатів, адже військові звання передавалися у спадок. Це не могло не відобразитися на загальній ефективності армії. Султанат зазнав поразки, і більша частина Індії стала частиною Могольської імперії.

Могольські імператори утримували малу регулярну армію. Усі урядовці були військовими, які повинні були набирати солдатів на військову службу, вони ж були відповідальними за їхнє утримання та тренування. Залежно від рангу посадовця, він забезпечував від десяти до п'яти тисяч солдатів [9, с. 113]. Одразу після вступу на військову службу солдати брали участь у багатьох тренуваннях, метою яких була підготовка їх до військової служби. Окрім практичних вправ, офіцери брали участь в інтелектуальних змаганнях, вдосконалювали кмітливість, граючи в різні ігри та вивчаючи правила користування зброєю і тактику бою [9, с. 190]. Велика увага приділялася веденню партизанської війни. Солдати на чолі з офіцером у маленьких групах опанували мистецтво маскування, створення секретів і схованок, використання тренувальних тварин. Також солдати навчали правилам ведення бою зі зброєю чи без, влучно стріляти, їздити верхи та виживати в незаселеній місцевості [14, с. 83–85].

Солдатів заохочували слухати музику, вивчати мистецтво, читати поезію та кла-

сичну літературу, а також були спеціальні тренери, які навчали фехтувати, стріляти з лука та їздити верхи. Крім того, у вільний час солдати грали в карти, шахи, шашки тощо [9, с. 192]. За часів Великих Моголів були написано книжки-інструкції на різні військові теми, які стосувалися майстерності володіння мечем, ілюстрований poradnik щодо використання лука, наукові трактати про верхову їзду та правила догляду за кінями, книжки про медицину, зокрема про надання першої медичної допомоги [9, с. 193], що значно підвищило ефективність війська.

У XVI ст. імперія Моголів занепадає і наприкінці XVII ст. на північному заході Індії утворюється країна Пенджаб, жителі якої – сикхи – відомі своїми військовими подвигами, адже навіть їхні гуру (духовні керівники – Н. Б.) були вправними воїнами. Військові ігри та фізичні вправи в сикхській армії проводилися на регулярній основі. Двічі на рік організовували змагання та тестування солдатів. Популярними видами спорту були легка атлетика, боротьба, верхова їзда, зведення намету тощо. Для тренування солдатів найняли 500 солдатів-патанів армії Великих Моголів. Серед сикхів регулярно проводилися змагання зі стрільби з лука, рукопашного бою, бої на мечох. Також організовували широкомасштабні мисливські експедиції, під час яких солдати отримували навички користування зброєю, стрільби по мішенях, які рухалися тощо. Під час таких експедицій солдатів навчали виживати в екстремальних умовах, загартовувати своє тіло [10, с. 144–145]. Такі експедиції можна назвати «навчанням у реальних умовах діяльності».

Крім того, солдатів тренували бути мобільними на полі бою та використовувати місцевість із перевагою для себе. Для підвищення мобільності воєначальники майже відмовилися від піхоти. Раз на рік організовували масштабне тренування – «захоплення ворожого міста». Половина війська відіграла роль захисників, а інші повинні були захопити місто. Бої тривали доти, доки місто не впаде [10, с. 148]. Таке тренування було грою, яка моделює справжню війну. Крім того, сикхи використовували і методи психологічної війни. Так, солдат повинен був лякати своїм зовнішнім виглядом. Для цього солдати фарбували обличчя, відпустили довге волосся та борода.

Наприкінці XVIII ст. на чолі Сикхського королівства стає махараджа Ранджіт Сінгх. Хоча сикхи вирізнялися своєю мужністю та сміливістю, махараджа розумів, що підготовка не відповідає вимогам того часу, і він запросив на службу радників (генера-

лів наполеонівської армії, британських полковників), щоб вони тренували його солдатів [12, с. 230]. Згодом армія сикхів стала потужним формуванням франко-британського зразка. Але після його смерті Пенджаб був анексований Британською імперією, а британці почали активно наймати сикхів на військову службу до Британської Індійської армії.

Командував Британською Індійською армією головнокомандувач в Індії, який підпорядковувався генерал-губернатору Індії. Офіцерські посади середньої та вищої ланки обіймали британці. Рядовий склад і офіцерів нижчої ланки (під час Першої світової війни такі обмеження скасували) наймали з місцевого населення [18, с. 24]. Індійці у складі Британської Індійської армії брали участь у багатьох воєнних кампаніях на різних континентах.

Індія завжди була багатонаціональною країною, тому армію поділили не лише за географічним принципом, але й за національним і релігійним. Так, у Британській Індійській армії були підрозділи індуїстів, сикхів, християн і мусульман. Проте британцям було важко виконувати свої військові обов'язки через клімат, культуру, менталітет місцевого населення, тому, зважаючи на специфіку служби в Індії, 1801 р. було засновано Королівський військовий коледж у Сандхерсті, де готували персонал для Британської Індійської армії. Крім фізичних тренувань і спеціальних військових курсів, курсанти вивчали культуру й історію Індії, а також місцеві мови, адже офіцер повинен був знати мову своїх солдатів [12, с. 234], що сприяло спільній службі.

У Британській імперії великого значення надавали охороні кордонів, а у Британській Індії це було одним із головних завдань. Афганістан, де проходив кордон, став важливим стратегічним регіоном, який називали «перехрестям цивілізацій» [19, с. 18]. Незважаючи на те, що офіційно країна належала Британській імперії, місцеве населення (пуштуни) вело самостійний спосіб життя. Для охорони північно-західного кордону та для забезпечення правопорядку на територіях розташування племен 1848 р. було створено Пенджабські прикордонні війська (далі – ППВ), які стали професійним підрозділом. Прикладом їхньої професійності є той факт, що 1857 р. під час Індійського повстання в Делі підрозділи ППВ подолали відстань у 930 км за двадцять два дні та придушили повстання проти Британської імперії [20, с. 25].

ППВ складалися з кавалерії (5 полків), піхоти (6 полків) і однієї гірської бригади. Зважаючи на специфіку регіону, британ-

ців було дуже мало серед прикордонників. Здебільшого, серед них були сикхи та гуркхи, а також гірська бригада, сформована в Бомбеї (тепер – місто Мумбай) [19, с. 45]. Протягом XIX – XX ст. війська провели низку переможних операцій на північно-західному кордоні. Умови ведення війни значно відрізнялися від європейських і інших колоніальних кампаній через гористу та пустельну територію, а також через те, що ворогом була не регулярна армія без будь-якого командування, а неорганізовані озброєні загони. Тому для ППВ була розроблена окрема тактика, а солдати проходили специфічну програму тренувань.

Випускники британських військових академій не могли виконувати свої обов'язки на належному рівні в Індії. Т. Мореман зазначає, що командири наказували новоприбулим забути все, чому їх навчали і покладатися на свою інтуїцію [15, с. 108]. Тому, окрім теоретичної підготовки, на них чекали тренування в реальних умовах. Новачки мали від трьох місяців до одного року на підготовку до справжньої війни в гірських умовах північно-західного кордону. Таку ж підготовку проходили і військовослужбовці з місцевого населення [18, с. 139].

Солдатів і офіцерів навчали користуватися всіма видами стрілецької зброї та влучно стріляти. Вважалося, що в таких небезпечних умовах життя кожного військовослужбовця залежить від його власних вмінь. Прикордонників навчали діяти самостійно, швидко оцінювати ситуацію, використовувати місцевий гірський ландшафт для прикриття вогневої позиції. Усі тренувальні бази були розташовані в горах. Також розрізняли бойові дії в горах і височинах. Солдатів навчали швидко рухатися слизькими та погано закріпленими камінцями, пробиратися крізь низьку рослинність височин тощо.

Велика увага приділялася індивідуальній підготовці. До кожного солдата був прикріплений інструктор. Після базової індивідуальної підготовки та знайомств з місцевістю курсантів відправляли на два тижні до гірського табору для подальших тренувань. Велике значення під час таких тренувань надавалося організації перевезення вантажів, використанню транспортних засобів, а також розгортанню польового шпиталю [19, с. 78].

У процесі тренувань у гірському таборі проводили навчальні бої між кількома полками, під час яких відпрацьовували атаки, оборону та відхід із позицій на вершинах. Зазвичай однією зі сторін були підрозділи, які вже брали участь у справжніх бойових

зіткненнях на кордоні. Головним завданням таких навчальних боїв було досягнення узгодженості в діях усього підрозділу.

Часто урядовці називали ситуацію на північно-західному кордоні «дикою, нецивілізовано» війною і наполягали на тому, що військових потрібно готувати виключно в горах. Частково військове командування намагалося дотримуватися такої форми підготовки. Крім того, перед кожною військовою операцією військовослужбовцям повідомляли особливості тактики, яка буде застосовуватися, а серед офіцерів поширювали «меморандум операції» – офіційний документ, який містив перелік тактичних вмінь і навичок, що мали відпрацювати із солдатами [2]. Від таких попередніх тренувань залежала ефективність операції.

Також була запропонована програма так званого прогресивного навчання, що полягала в переході від індивідуального тренування до тренування в ротах, для чого були організовані малі табори, до яких активно залучали місцеве населення, що було обізнане з тактикою племен і добре орієнтувалося на місцевості та відіграло роль ворожих загонів. Пізніше такі табори перетворилися на постійні школи підготовки прикордонників. Обов'язковими навчальними курсами в таких школах були «Бойові стрільби», «Розташування застав», «Будівництво й утримання вишок часового» [19, с. 79]. 1898 р. офіційно започаткували курс підготовки до війни у прикордонних районах. Згодом за матеріалами курсу був опублікований «Збірник військових вправ», куди також додали особливості ведення війни в гірській місцевості [2].

Того ж 1898 р. Головнокомандувач в Індії публікує офіційну Програму підготовки прикордонників. У програмі зазначено, що солдати повинні були тренуватися кожного дня, а за їхню підготовку відповідали командири. Значна увага приділялася фізичній підготовці та витривалості. Солдати тривалий час мусили жити в горах. Великого значення надавали підготовці розвідників-снайперів, які, маскуючись, могли б прикривати солдатів. Для забезпечення офіцерів інформацією щодо тактики війни у прикордонних районах публікували «Польовий устав для прикордонників» у вигляді кишенькової книжки, який стосувався організації, керівництва та тренувань особового складу [2]. На початку XX ст. створюються окремі тренувальні табори для прикордонників, де відпрацьовувалися елементи ведення війни у прикордонних районах [19, с. 80].

Досвід Першої світової війни значно вплинув на теорію та практику підготовки

військовослужбовців, адже війна дала поштовх стрімкому розвитку нових видів зброї, техніки і поширенню нової системи ведення війни. Зазначене вплинуло і на підготовку особового складу персоналу ППВ. Так, прикордонники стали виконувати функцію охорони конвоїв, які рухалися прикордонними районами, а також військові самі мусили відпрацьовувати напади на конвої ворога.

1917 р. в Абботтабаді була відкрита Школа для підготовки до війни в гірській місцевості, завданням якої було забезпечення підготовки військових до виконання службових обов'язків в горах і височинах, а також науково-педагогічний персонал повинен був окреслити загальну доктрину ведення війни в гірських районах для всієї армії Індії [19, с. 82].

А. Свінсон зазначає, що у Школі викладали курс «Транскордонна війна», який охоплював підготовку до війни в горах і навчав інструктувати свій підрозділ у складних умовах. Під час курсу використовували такі методичні прийоми: лекції, практичні заняття, вправу «пісочниця», які допомагали вивчити тактику ведення дій на території племен. Крім того, до Школи були прикріплені піхотна рота, кавалерійська ескадрилья, кулеметний загін і батарея гірської артилерії, які допомагали інструкторам демонструвати основи ведення бою в горах. Слухачів навчали розставляти застави, влаштовувати засідки й організовувати інші малі тактичні дії. У Школі також був підрозділ із місцевого населення, який професійно відігравав роль ворожих загонів під час навчальних боїв. Особливу увагу приділяли попередженню засідки. Практична система Школи виявилася успішною, а розроблені брошури стали основою для навчання прикордонних підрозділів у багатьох країнах світу [19, с. 156].

1920 р. дисципліну «Особливості ведення війни в гірських районах» починають викладати в інших навчальних закладах Британської імперії також. Був підготовлений навчальний посібник із курсу, який містив історію війн на території Афганістану, Вазірістанську кампанію й інформацію про «малі війни». Усі події були детально проаналізовані, а для курсантів розроблені спеціальні завдання. У Коледжі генерального штабу у Кветі (тепер – Пакистан) курс запровадили після Першої світової війни [18, с. 148].

З 1922 р. Програма підготовки особового складу Британської Індійської армії містила лекції, практичні заняття та конференції слухачів. У вільний час офіцерів і солдатів заохочували читати книги про події, які відбувалися на цій території. З появою кінематографу курсантам показували фільми

про Індію. Також активно використовували карти та вправу «пісочниця» [15, с. 201]. Проте обов'язкова умова системи підготовки прикордонників у Британській імперії – навчання повинне було відбуватися у прикордонних районах. Саме завдяки такому підходу згодом було розвинуто особливу форму навчання «без відриву від виробництва».

1947 р. Республіка Індія здобула незалежність і нові кордони. На сьогодні вона межує з шістьма країнами по суші та має морські кордони із трьома, для охорони її кордонів було створено п'ять різних прикордонних відомств, персонал яких проходить спеціальну підготовку в різних військових навчальних закладах і тренувальних центрах.

У результаті тривалої історії охорони кордонів в Індії виникла і специфічна система підготовки прикордонників, яка зберегла певні особливості з різних часів і дотепер. Серед особливостей ми можемо назвати такі:

1. Виділення професійної підготовки прикордонників із системи військової підготовки через специфіку завдань, які виконують прикордонні відомства.

2. Індія – багатонаціональна та багатокультурна країна, тому у військах прийнято зберігати повагу до різних національностей і релігій, адже солдати відрізняються і за зовнішнім виглядом, і за релігією, і за мовою, і за способом життя.

3. Відповідальність за підготовку солдатів покладається на командира, у підрозділі якого ті несуть службу. Офіцер, як і колись, повинен оцінити готовність солдата та гарантувати виконання ним завдання. Якщо рівень готовності низький, то командир мусить замінити чи навіть звільнити такого солдата.

4. Тренування проводяться в реальних умовах і на регулярній основі. На сьогодні всі тренувальні центри прикордонних відомств Республіки Індія розташовані вздовж лінії кордону.

5. Використання передового закордонного досвіду.

6. Використання як традиційних засобів охорони державного кордону (коней, верблюдів тощо), які довели свою ефективність у прикордонних районах, так і новітніх технічних засобів.

7. Використання гри як дієвого методу підготовки прикордонників.

8. Після кожного етапу тренувань відбувається обговорення тактичних помилок, яких припустились військовослужбовці. Використання принципу неможливості допущення тієї самої помилки вдруге.

9. Серед індійського суспільства завжди існувала повага до військової служби, а солдати отримували й отримують високе матеріальне забезпечення, що є вагомим зовнішнім мотиваційним компонентом.

Висновки з проведеного дослідження. Створенню сучасної системи підготовки прикордонників у Республіці Індія передувало багато подій і реформ. У всі часи й у складі різних імперій охорона кордонів була запорукою безпеки країни, а для виконання своїх обов'язків воїни мали бути підготовленими належним чином. Спочатку не існувало окремих прикордонних підрозділів. Проте з розширенням кордонів країни, приєднанням до Британської імперії, появою нових умов розвитку суспільства, використанням нових видів зброї та техніки виникла потреба у створенні прикордонних військ, для яких була розроблена спеціальна програма підготовки. Деякі елементи такої програми використовуються і сьогодні як в Індії, так і в інших країнах.

Надалі планується детально дослідити особливості сучасної підготовки прикордонників у Республіці Індія та проаналізувати можливості творчого використання індійських технологій в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Anwar S. Summary of the Military Reforms under Delhi Sultanate // Jagran Josh. – 24 March, 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jagranjosh.com/general-knowledge/summary-on-the-military-reforms-under-delhi-sultanate-1490358600-1>
2. Bangash S. Tribal Belt and the Defence of British India : A Critical Appraisal of British Strategy in the North-West Frontier during the First World War // Journal of the Pakistan Historical Society. – 2015. – Issue 2. – Vol. 63 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.asc-centralasia.edu.pk/Issue_74/04_salman.html
3. Basham A. The Wonder That Was India : A Study of the History and Culture of the Indian Sub-continent Before the Coming of the Muslims. – New York : Grove Press, 1959. – 572 p.
4. Bhaduria R. Inculcating Professionalism in Defence for National Development : The Indian Perspective // Proceedings of 8-th International Research Conference “Inculcating Professionalism for National Development”, General Sir John Kotelawa Defence University, Ratmalana, Sri Lanka (27 – 28 August, 2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kdu.ac.lk/proceedings/irc2015/2015/dss-002.pdf>
5. Bhatia H. Vedic and Aryan India. – Delhi : Deep and Deep, 2001. – 380 p.
6. Black J. The Arabian Frontier of the British Raj : Merchants, Rulers, and the British in the Nineteenth-Century Gulf // HISTORY : The Journal of Historical Association. – 2008. – Issue 312. – Vol. 93. – P. 570–575.
7. Bradford A. With Arrow, Sword, and Spear : A History of Warfare in the Ancient World. – Westport, CT : Praeger, 2001. – 336 p.
8. Dikshitar V. Ramachandra. War in Ancient India. – Delhi : Motilal Banarsidass, 1987. – 429 p.
9. Garza A. de la The Mughal Empireat War : Babur, Akbar and the Indian Military Revolution (1500–1605). – Oxford : Taylor Francis Ltd, 2016. – 220 p.
10. Grewal J. S. The Sikhs of the Punjab. Revised Edition. – Cambridge University Press, 1998. – 277 p.
11. Kaushik R. Military Manpower, Armies and Warfare in South Asia. – Abingdon : Routledge, 2015. – 272 p.
12. Kennedy G. et al. Military education : Past, Present, and Future / G. Kennedy and K. Neilson. – Westport, London : Praeger, 2002. – 256 p.
13. Khalidi O. The Delhi Sultanate : A Political And Military History // Digest of Middle East Studies. – 1999. – Issue 2. – Vol. 8. – P. 82 – 83 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1949-3606.1999.tb00820.x/abstract>
14. Military Power : Land Warfare in Theory and Practice / Ed. by B. Holden-Reid. – Oxon : Routledge, 2001. – 272 p.
15. Moreman T. The Army in India and the Development of Frontier Warfare, 1849–1947. – Palgrave Macmillan, 1998. – 258 p.
16. Sharma R. N. et al. History of education of India / R. N. Sharma and R. K. Sharma. – New Delhi : Atlantic Publishers and Distributors Pvt Ltd, 2004. – 350 p.
17. Singh J. Defending India. – London : Palgrave Macmillan, 1999. – 369 p.
18. Strachan H. Big War sand Small Wars : The British Army and th eLessons of War in the 20-th century. – Abingdon : Routledge, 2004. – 200 p.
19. Swinson A. North West Frontier People and Events 1839–1947. – London : Hutchinson and Co Ltd., 1967. – 354 p.
20. Williams M. The British colonial experience in Waziristan and its applicability to current operations. – Pickle Partners Publishing, 2015. – 80 p.